

Anton Friedrich Koch

METAFIZIKA ÉS SPEKULATÍV LOGIKA¹

A spekulatív logika Hegel metafizikája, óvatosabban fogalmazva, Első Filozófiája. Az óvatosság mellett két dolog is szól. Először is Hegel kifejt egy Második Filozófiát is, mégpedig reálfilozófiáját. Ennek tárgya a téridő világa – úgy természeti, mint társadalmi vonatkozásaiban –, és apriori elméletként szintén a metafizikához tartozik. Másodszer, a „metafizika“ terminus többértelmű. Rendelkezik egy tág, afirmatív értelemmel, s én most ebben az értelemben használtam. Van azonban egy szűkebb, negatív értelme is. E szűkebb értelemben Hegel metafizika alatt a realitás (*Realität*) legáltalánosabb aspektusainak elméletét érti, amely apriori módon levezethető s ennyiben logikailag szükségszerű, de egyszersmind egyoldalú és inkonzisztens. A spekulatív logika nem egy ilyen értelemben vett metafizika, hanem minden metafizika szisztematikus kritikája és alapvető meghaladása; minden alapvető metafizikai megközelítésmód logikai felépítése és visszabontása.

Tanulmányom első részében három kortárs metafizikai koncepciót szeretnék a spekulatív logika hegeli elgondolásával összevetni. A második részben a spekulatív logikát fogom magáért valóságában tárgyalni.

75

I. A metafizika koncepciói

Mi a metafizika? Három választ adok erre a kérdésre, majd a válaszokat egymás után viszonyba hozom a hegeli logikával.

(I) Ahogyan egykor David Hilbert a Cantor-halmaz univerzumát a matematikusok Paradicsomaként dicsőítette, úgy ajánlja David Lewis a sok-világ bevezetését a filozófusok Paradicsomaként.² Ekként a metafizika volna e Paradicsom elmélete, a sok-világ elmélete. A világok a maguk összességében határozzák meg, mi az ami reális (*real*), és lehetséges gondolatok tartalma; és egy ilyen tulajdonságokkal rendelkező összességet Hegel kifejezésével az *abszolútumnak* nevezhetünk. A világok változatosságában a logika jelenti az állandóságot. Összességüket ezért éppúgy illethetjük Wittgenstein kifejezésével *logikai térnek*. Lewis alaptézise szerint a logikai tér, avagy az abszolútum kauzalitás és téridő tekintetében egymástól elszigetelt világok sokaságából áll.

(II) Peter van Inwagen a metafizika egy alapképzős definícióját részesíti előnyben, miszerint „a metafizika a végső realitás vizsgálata”.³ A „végső realitás” kifejezés jelenség és valóság (*Wirklichkeit*) szembenállására, valamint a realitások egy lehetséges regressziójára utal. A végső realitás az, ami minden jelenség mögött

¹ Koch, Anton Friedrich: *Metaphysik und spekulative Logik*, in: Lutz-Bachmann, Matthias – Schmidt, Thomas M. (hrsg): *Metaphysik heute – Probleme und Perspektiven der Ontologie*. Verlag Karl Alber, Freiburg / München, 2007, 40–56.

² Lewis, David K.: *On the Plurality of Worlds*, Blackwell, Oxford, 1986, 3. skk.

³ van Inwagen, Peter: *Metaphysics*, Oxford, 1993, 1. „(...) metaphysics is the study of ultimate reality“.

meghúzódik, és lezárja a jelenség és a relatív realitás regresszióját. Ha létezik ilyesmi, mondja van Inwagen, akkor a metafizikának van tárgya; ha nem, akkor nincs.⁴

(III) Donald Davidson a nyelv legáltalánosabb aspektusainak vizsgálatát javasolja a metafizika módszerül, „metafizika” alatt a realitás legáltalánosabb aspektusainak vizsgálatát értve.⁵ Csodálkozásra készíthet, hogy – ha félig-meddig tréfásan is, de – javaslatokat ad a metafizikának, hiszen Quine-hoz hasonlóan ő is fizikalista, illetve Quine pedig *vice versa* teljességgel elismeri Davidson nemreduktív fizikalizmusát, az anomális monizmust.⁶ A fizika feladatáról azonban a következőket olvassuk Quine-nál: „A fizika a világ lényegi természetét kutatja, míg a biológia egy helyi dudort ír le. A pszichológia, a humánpszichológia pedig egy dudort ezen a dudoron.”⁷ Egy a fizikát és a többi tudományt *megelőző* metafizika, avagy Első Filozófia számára Quine szerint már nem marad hely. Ő saját bevallása szerint a naturalizmust, azaz az Első Filozófia céljának feladását preferálja.⁸ Davidson e ponton nyilvánvalóan eltér tanárától.

Lássuk mármost a fentnevezett koncepciók összevetését a spekulatív logikával.

Ad (I): Lewis sok világból álló metafizikája a logikai tér egy elmélete. Hegel Első Filozófiája szintúgy a logikai tér egy elmélete, amint azt nagy vonalakban már elnevezése is – „a logika tudománya” – jelzi. A fizikai teret Hegel csak a reálfilozófiában vonja elemzése körébe. De Lewis elgondolása és az ő koncepciója több helyen is eltér egymástól. Mi ezen eltérések közül hármát nevezünk meg. A lewis-i világok logikai tere (a) statikus, (b) disztinktív entitások sokfélesége, valamint feltételezhetőségét Lewis egy olyan (c) hipotézisként javasolja, amelynek a modalitások, a gondolati tartalmak, a tulajdonságok, a kauzalitás és hasonlók elméletében kellene megtérülnie. – A spekulatív logika logikai tere ezzel szemben (a) dinamikus és folyamat-jellegű, (b) egységes, először teljesen homogén egész, amely lefolyása során „diakrón” és „szinkrón” módon differenciálódik, valamint (c) Hegel nem a legjobb magyarázatra való következtetés segítségével veszi igénybe, hanem kétségbevonhatatlan realitásként, az abszolútumként, amely számunkra episztemikusan hozzáférhető. Az (a) és (b) pontokat szem előtt tartva a hegeli logikát a logikai tér evolúciós elméletének nevezhetjük. Az általa leírt evolúció azonban egy logikai folyamat, ami annyit tesz: egyrészt szükségszerű, másrészt pre-temporális folyamat. A spekulatív logikában az idő éppoly kevésbé jelenik meg, mint a fizikai tér. Ennek ellenére az idő és a logikai nem idegenek egymás számára, sokkal inkább arról van szó, hogy az idő különféle aspektusai logikai alapokon nyugszanak,

⁴ Uo. 3.

⁵ Davidson, Donald: *The Method of Truth in Metaphysics*, in: Davidson, Donald: *Inquiries into Truth and Interpretation*, Oxford, 1984, 199–214, 201.

⁶ Quine, W. V.: *Pursuit of Truth. Revised Edition*, Cambridge (Mass.) & London, 1992, 72.

⁷ Quine, W. v. O.: *Smart's Philosophy and Scientific Realism*, in: Quine, W. V.: *Theories and Things*, Cambridge (Mass.) & London, 1981, 92–95, 93.

⁸ Quine, W. v. O.: *Five Milestones of Empiricism*, in: Quine, W. V.: *Theories and Things*, i.m. 67–72, 67 és 72.

amelyeket Hegel *A logika tudományának* különböző szöveghelyein tematizál. Talán úgy kellene fogalmaznunk, hogy a spekulatív logika nemcsak a logikai – úgymond „pre-spatialis” – *teret*, hanem annak egy logikai, pre-temporális *időben* történő szükségszerű kibontakozását is figyelembe veszi. A logikai folyamat temporális konceptualizálása így egy jól megalapozott transzmisszió, vagy még inkább re-transzmisszió (*re*-metaforika) volna.

E folyamat főbb állomásait a logikai kezdetek jelölik ki: a létlogikai, a lényeglogikai, valamint a fogalom-logikai kezdet, melyekhez végül negyedikként a logikai végpont és a reálfilozófiába történő átmenet társul, miközben a logikai tér egyébként fejlődésének egyetlen stádiumában sem ölti magára a lewis-i világok sokféleségének alakját. Kezdetben például tiszta lét: egy teljesen homogén módon telített tér, amely semmilyen differenciálást nem enged meg, és amely az üres logikai tértől – a semmitől – megkülönböztethetetlen s így megkülönböztethetetlen is.

Ad (II): Ha a metafizika a *végső realitás* elmélete, akkor a spekulatív logika metafizika? Kézenfekvőnek látszik az abszolútumot, illetve a logikai teret a végső realitásként érteni, és a kérdést igennel megválaszolni, én mégis vonakodom ettől. Mert bár Hegel a spekulatív logikában – közelebbről a lényeglogikában – a megjelenő és a magánvaló világ szembenállásaként tematizálja látszat és realitás, avagy jelenség és valóság ellentétét, ám szerinte ez a szembenállás nem valami végső, s az ezzel operáló metafizika oly kevésbé tartható, mint elődei és utódai. A hegeli abszolútum a logikai tér teljes folyamata, minden metafizikai koncepció felépítése és visszabontása, és semmiképp sem olyasmi, amely valami más mögött állna annak belsejeként vagy tulajdonképpeni valóságaként. Hegel szavaival: „Az abszolútum [...] nem egy belsőnek vagy egy mással-szembeninek a megnyilvánulásaként, hanem csakis a magát önmaga számára abszolút módon manifesztálóként létezik; ily módon *valóság*.”⁹ Az abszolútum magánvaló-léte és megjelenése ezek szerint szigorúan megegyezik.

Megragadom a lehetőséget, hogy néhány megjegyzést fűzzek a Hegel által alkalmazott „realitás” és „valóság” kifejezésekhez. A „realitás” a hegeli logika egymást váltó, egymásra licitáló terminusainak szukcessziójában nem a legvégső és legmagasabb rendű, hanem épp ellenkezőleg, egyike az elsőknek és leginkább kritikára szorulóknak. A „jelenség” kifejezés például sokkal később kerül elő. Ennyiben az általa megjelölt tartalom sokkal megbízhatóbb, tarthatóbb, nemesebb, mint az egyszerűen csak reális (*das Reale*). A hegeli fogalmi hierarchiában a jelenségtől még feljebb helyezkedik el a valóság, avagy aktualitás: belső és külső, a magánvaló és a megjelenő világ egysége.

⁹ Hegel, G. W. F.: *A logika tudománya II.* (ford. Szemere Samu), Akadémiai Kiadó, Bp., 1979, 145. A fordítást módosítottam. Szemerénél eredetileg: „Az abszolútum [...], megnyilvánulás, nem egy belsőnek a megnyilvánulása, nem egy mással szemben való megnyilvánulás, hanem csak abszolút önmagáért való megnyilatkozás. Az abszolútum így *valóság*.”

A „valóság” az a modális gyűjtőfogalom, amelyben a lényeglogika végződik, mielőtt győzedelmesen fogalomlogikává alakul át.¹⁰ Ezzel szemben a „reális” Hegel szóhasználatában olyan közvetlen adottságok – mint például a hume-i benyomások – predikátuma, amelyek vonatkozásában még nem lehet megállapítani a különbséget jelenség és magánvaló-lét között. Az empirizmus által koncipiált egyes-érzéki benyomások a maguk mindenkori minőségében egyszerűen vagy jelen vannak, vagy nem. A minőségük nem különbözik tőlük; létezésük a minőségüktől függ; ezért nevezik őket olykor-olykor *qualiának* (Hegel nem használja e kifejezést). És bár a spekulatív logika elvonatkoztatástól és időtől, ebből következően pedig nem ismeri az érzéki benyomásokat, kezdeti állapotában azonban maga a logikai tér ez a szinguláris „benyomás” (ha szabad így fogalmazni); ám nem az érzékek, hanem az ennyiben intellektuális szemléletként felfogott gondolkodás benyomása. Hegel ezt az egyszerű „gondolatbenyomást” nevezi *létezésnek* (*Dasein*), a vele teljesen azonos meghatározottságát pedig *minőségnek* (*Qualität*). A minőség azután pozitív és negatív hangsúllyal is megjelenik: pozitívan mint realitás, negatívan mint *sterêsis*, *privatio*, *negáció*. – Egyébként hogy a gondolkodást a logika kezdetén szemléletként (*Anschauung*) fogjuk fel, nem valami hegeli dogmatizmus, hanem *A logika tudományának* mint gondolatkísérletnek a rendkívül egyszerű játékszabályaiból következik. Erről később még bővebben szólnunk.

Ad (III): Davidson az *igazság metafizikai módszerén* azt a jól ismert eljárást érti, mellyel egy természetes nyelv mondatainak igazságfeltételeit egy átfogó rekurzív elméletben jelenítik meg. Vélekedése szerint így felszínre kerül a nyelv mélystruktúrája, amelyben aztán a valóság, illetve realitás általános jellemzői tükröződnek.¹¹ Utóbbi mozzanatot a következőképp indokolja. Nyelvünk, valamint a realitással kapcsolatos informális elmélet-összességünk lényegüket tekintve egymásba fonódnak, ugyanis az általunk igaznak tartott mondatok határozzák meg a bennük előforduló szavak jelentését. Ebből következően „a sikeres kommunikáció egy közös, és legnagyobbbrészt igaz világnézet létezését”¹² bizonyítja. A nyelv nem szubjektív fogalmi séma – illetve nem is tartalmaz efféle fogalmi sémát, mint azt Davidson másutt kifejti –, amelynek segítségével több lehetséges mód közül kiválaszthatnánk egyet a realitás rendszerezésére, vagy a tapasztalat tekintetbe vételére.¹³ A nyelv nem a realitás szubjektív feldolgozása, hanem arról van szó, hogy

¹⁰ Figyelemreméltó, hogy németül a „valóság” (*Wirklichkeit*) egyfelől a „realitás” és „aktualitás” jelentésekkel bír, másfelől azonban a „látszás”, „látszat”, „jelenség” szavak ellenfogalma nem a „realitás”, hanem a „valóság”. (Azt szoktuk mondani „Látszólag így van, valójában [*in Wirklichkeit*] azonban teljesen másként”; nem pedig: „...realitásában [*in Realität*] azonban teljesen másként”.) Hegel e tekintetben kitűnő nyelvérzékről tesz tanúbizonyságot, amikor a „valóság” kifejezést egy olyan logikai tényállásra alkalmazza, amely egyfelől a „jelenség” utód-alakzata, másfelől pedig összefügg a „véletlen”, „lehetőség” és „szükségyszerűség” modális fogalmaival.

¹¹ Lásd Davidson, i.m. 201.

¹² Uo.

¹³ Lásd uo. 183–198.

mondatai egyszerűen vagy igazak, vagy hamisak, s azok, amelyeket közülük igaznak tartunk, legnagyobbbrészt csakugyan igazak. Ennek okán a filozófiai reflexió a nyelv szemantikai mélystruktúrájában *metafizika*: a realitás legáltalánosabb jellegzetességeire való reflexió.

Hogyan viszonyul metafizika dolgában Davidson optimizmusa saját és Quine puha fizikalizmusához? Quine az analitikus és szintetikus mondatok közti különbségtétel kritikájára alapozza naturalizmusát.¹⁴ És valóban: a nyelv nem tetszőleges elméletek semleges kifejezőeszköze; nyelv és elmélet lényegileg fonódik össze, egyazon egység két oldala, amit a *diskurzus* megnevezéssel is illethetnénk. Jóllehet, ha már egyszer rendelkezünk vele, képesek vagyunk a nyelvet gondolatban elválasztani a világgal kapcsolatos elmélet-összességünktől, és utólagosan mégiscsak tetszőleges elméletek semleges kifejezőeszközeként használni – ez azonban egy másodlagos és parazita alkalmazási módja a nyelvnek. Mondataink és szavaink eredendően a való világra való vonatkozások által nyernek jelentést, és csak visszatekintve tudjuk őket tetszőlegesen lehetséges világok leírására használni. Más szavakkal: mondataink kontinuumot képeznek egy analitikus és szintetikus pólus között; a szintetikus póluson találjuk a megfigyelési mondatokat (*Beobachtungssätze*), amennyiben holofrasztkusan értjük őket, az analitikus póluson pedig olyan trivialisásokat találunk, mint hogy minden aggregény nőtlen. Az elméleti szempontból értékes mondatok, melyeknek analitikus és szintetikus elemei nem választhatók el egymástól, a kettő közt találhatók.

Ebben a helyzetben hangzik fel Davidson üzenete: létezik egy módszer, amelynek segítségével bizonyos, a realitásról szóló rendkívül általános kijelentéseket tisztán a nyelvre történő reflexió segítségével lehet megalapozni. E kijelentések összességét metafizikának lehetne nevezni, mert indirekt módon a nyelvre történő reflexió, nem direkt módon a nyelven-kívüli realitás megfigyelésének segítségével jutunk hozzájuk. Ez így az apriorizmus egy új, „Quine-kompatibilis” formája volna.

De mi szükség lenne egy ilyen metafizikára, illetve mire volna jó? Hogyan maradhatna a realitás bármely általános aspektusa a fizika mint egyetemes alaptudomány számára hozzáférhetetlen? Nem tudom, Davidson mit felelne ezekre a kérdésekre, ajánlok hát egy saját választ. Teszem ezt tisztán „tétikus” módon, először is, mert válaszom megokolása szétfeszítené e tanulmány kereteit, másodsor mert e helyütt csak exponálni, nem pedig megvédeni szeretném a metafizika koncepcióit.¹⁵ Azt állítom tehát, hogy egy tág, affirmatív értelemben vett metafizika számára azért marad hely, mert szerkezetéből adódóan a realitás nem deríthető fel teljes mélységeiben a fizika eszközeivel. A fizika lényegét tekintve *physica militans*, és sohasem *physica triumphans*. (Az például a tág értelemben vett metafizika egy

¹⁴ Ehhez lásd magyarul bővebben Quine, W. v. O.: *Az empirizmus két dogmája* (ford. F. Szabó István), in: *Magyar Filozófiai Szemle* 1973/1–2, 225–239. (A ford. megjegyzése.)

¹⁵ De vesd össze Anton Friedrich Koch: *Subjekt und Natur. Zur Rolle des „Ich denke” bei Descartes und Kant*, Mentis, Paderborn, 2004, 261–263.

lehetséges teorémája volna.) De ugyanezen okból egyáltalán nem marad hely egy szűkebb értelemben vett metafizika, egy a fizikával apriori módon versengeni vagy azt kiegészíteni szándékozó vállalkozás számára.

Ha az elméleti fizika *per impossibile* ráelne a *mindenség* végső *elméletére*, röviden a „világformulára”, kétélű volna e diadal. A világformula minden bizonytalansággal olyan alapegyenletekből állna, amelyekben a tisztán matematikai kifejezések mellett néhány fizikai alapfogalom is jelen volna. Azt, hogy miért épp ezek az alapegyenletek és amazok az alapfogalmak, már nem lehetne a fizika eszközeivel megmagyarázni, hanem *factum brutum*ként, metafizikai módon kontingens, közelebbről nem megérthető természeti szükségszerűségként kellene elfogadni. Kísérletes bizonyítás és hiányzó anomáliák alapján tudnánk, hogy minden úgy viselkedik, ahogyan a világformula leírja, de nem tudnánk, hogy miért. E feltételek mellett a fizika véget érne; további magyarázatok számára a metafizika jöhetne szóba. Mégsem volna azonban ildomos a metafizikától elvárni vagy azt kívánni, hogy e rést kitöltse, mondjuk a fizikai világformula apriori levezetésével. Ugyanis ha valóban mindennek egy elégséges oka volna, akkor (Peter van Inwagennek Leibniz ellenében szólva¹⁶) nem lenne sem esetlegesség, sem pedig szabadság. Kívánatosabb volna egy Első Filozófia, amely lehetővé tenné a véletlen szükségszerűségének levezetését, s egyéb tekintetben elismerné a fizika autonómiáját. Ez az Első Filozófia lehetővé tenné számunkra, hogy belássuk és megértsük, hogy hogyan és mi módon létezik az esetlegességnek egy olyan területe, amelyben bizonyos, apriori módon nem levezethető törvények érvényesek, s amelyeket csak fizikai utód-elméletek (*Nachfolgertheorien*) végtelen progressziójában ismerhetünk meg mind jobban és jobban. Mellékesen szólva a hegeli logika azt vindikálja magának, hogy ő épp ilyen típusú Első Filozófia.

Egy olyan metafizika, amely Davidson „igazságmódszerét” követné, nem jutna számottevően tovább a fizikánál a realitás általános jellemzőinek kutatásában. Ha egy nyelv igazságpredikátumát rekurzív módon képezzük le, felszínre hozzuk a nyelv struktúráját – az pedig nem valamiféle szubjektív fogalmi séma. E struktúrának a realitás általános aspektusait kell visszatükröznie és ontológiai következményekkel kell járnia. Davidson például úgy véli, ki tudja mutatni, hogy a határozószók figyelembevételével egy igazságelméletben ontológiai eseményekre kötelez. Tegyük fel, hogy így van. Akkor a nyelvünk struktúrájára történő reflexióval ki tudjuk mutatni, hogy az események a realitás berendezéséhez tartoznak, de ettől még nem tudjuk, hogy *miért* tartoznak hozzá. Kant azt vetette Arisztotelész szemére, hogy tíz kategóriáját úgy szedegette össze, „ahogyan az útjába akadtak.”¹⁷ Bár ez a kritika így nem használható Davidson igazságmódszere ellen, Hegelnek a Kant irányába gyakorolt kritikája már sokkal inkább: miszerint logikai vezérfonalának dacára Kant is csak felsorolta a kategóriákat ahelyett, hogy szisztematikusan

¹⁶ Vö. van Inwagen, i.m. 104.

¹⁷ Kant, Immanuel: *A tiszta ész kritikája* (ford. Kis János), Atlantisz Kiadó, Budapest, 2009, 127. (B 107)

levezette volna az egyiket a másikból, illetve mindet egy előzetes elvből. Bár sikeres megvalósulása esetén a davidsoni igazságmódszer szisztematikusan feltárná nyelvük struktúráját, illetve a realitás ennek megfelelő szerkezetét, de nem tenné őket érthetővé és világossá a maguk szükségszerűségében. E metafizika tehát a fizika folytatása, vagy kiegészítése volna egyéb eszközökkel, jelesül a szemantikai felértékelés¹⁸ eszközeivel – nem volna a fizika alapvető alternatívája. Nem tudná meghaladni a „metafizikai” szükségszerűség esetlegességét, csakúgy, ahogyan a fizika nem tudja meghaladni a fizikaiét.

Hegel túl akar lépni ezen. Az Első Filozófiától bizonyos értelemben a kör négyzögesítését várja el: (1) fogalmi sémánkat úgy kell rekonstruálnia, mintha az szubjektív, alapjában véve apriori volna, anélkül, hogy tekintettel kellene lennie a kemény, objektív realitásra; (2) mindezek mellett ezen a módon a reálisnak egy objektív, kemény sémájához kell eljutnia, amely (3) keménységétől függetlenül világos és szükségszerűen megkerülhetetlenként belátható. Ez ugyanaz az alapprobléma, amellyel Wittgenstein a *Logikai-filozófiai értekezés*ben birkózott: a kategoriálist, illetve a formállogikait a reális egy olyan kemény struktúrájaként explikálni, amely annyiban nullstruktúra, amennyiben megkerülhetetlen, továbbá kristálytisztaságában tökéletesen transzparens és láthatatlan, sőt érzékelhetetlen-kitapinthatatlan, hogy keménysége és objektivitása ellenére episztemikusan ne ütközhesünk bele vagy sebezhesük fel magunkat rajta.

II. A spekulatív logika hegeli koncepciója

Hegel a diskurzus implicit, nem-tematikus horizontját egy egészen sajátlagos logikai elméletként szeretné szisztematikusan explikálni, ami annyit tesz, mint minden létező elmélet logikai horizontját egy önmagán belüli különös elméletként megfogalmazni. Ám a logikai horizont számunkra egyelőre csak horizont, nem pedig tárgy. Tárgyunkká csak egy műfogás révén válik: Hegelnek be kell kapcsolnia közé és közénk egy fura átmeneti szubjektumot, amelynek az a szerepe, hogy tárgyként fogja fel a logikai horizontot. Nevezzük e szubjektumot egyelőre *a tiszta gondolkodás szubjektumának*, vagy röviden *a tiszta szubjektumnak*. Ebben persze benne rejlik a félreértés veszélye. Ha elfelejtjük, hogy a tiszta szubjektum minket, közönséges szubjektumokat helyettesít, s ekként olyan átmeneti megoldás, amellyel végül majd egyszerűsítjük egyenletünket, akkor e tiszta szubjektum könnyen nőheti ki magát egy individuum-fölötti pszeudo-szubjektummá Hegel-recepciónkban. Ez esetben Hegel filozófiája egy különleges metafizikaként tűnik fel a többi között: egyrészt logikaként mint az „abszolút eszme” metafizikája, másrészt egyáltalában vett filozófiaként mint „az abszolút szellem” metafizikája. Épp ezért fontos tisztában lennünk vele, hogy a hegeli logika elején a tiszta létet gondoló és szemlélő tiszta

¹⁸ Itt az eredetiben a Quine által bevezetett *semantic ascent* német megfelelője, a *semantischer Aufstieg* áll. (A ford. megjegyzése.)

szubjektum végül mint mi magunk bukkan majd elő. Kezdetől fogva érvényes: *nostra res agitur*.

Mindez a következőképpen is megvilágítható. A spekulatív logika rendeltetése, hogy tiszta, szigorúan előfeltevésmentes elmélet legyen. Hogyan kell kinéznie e szélsőséges kitétel fényében az elméletet beteljesítő tiszta szubjektumnak, és hogyan az elmélet tárgyának? Ha így kérdezzük, rögtön felismerjük, hogy a spekulatív logikának fel kell oszlania objektumlogikára és háttérlogikára. Az objektumlogika a posztulált tiszta szubjektum szigorúan előfeltevésmentes elmélete; a háttérlogika pedig a mi lehetőség szerint előfeltevészegény metaelméletünk az objektumlogikáról, illetve ennek szubjektumáról és objektumáról. A vállalkozás végén, az úgynevezett abszolút eszmében, objektumlogika és háttérlogika egybeesik.

Hegel mármint az objektumlogika indító teorémájául a „lét” egyszavas mondatát ajánlja, amely annyira artikulálatlan, hogy le sem tudjuk fordítani háttérlogikánk nyelvére. A háttérlogika első teorémái csak külsődlegesen jellemzik ama rendkívüli kiterjedésű tényállás-rendszert, amelyet a „lét” holofrázisa kifejez: ez az egyszavas mondat (a tiszta szubjektum számára, nem számunkra) közvetlen, meghatározatlan, összehasonlíthatatlan, üres, sőt egyenesen önmaga üres szemlélése és gondolása. Ha tehát Hegel ezt komolyan gondolja, akkor az objektumlogika, valamint az objektumlogika tárgya és alanya kezdetben identitásként esnek egybe.

De hogyan igazolhatók az objektumlogikai tiszta létnek ezek a háttérlogikai leírásai?

Kezdjük a gondolkodás és szemlélet egyenlőségénél, amely a spekulatív logika egészére, s nem csak a kezdetére érvényes. Most pedig végre elérek ahhoz a ponthoz, ahol kifejthetem, hogy mit jelent voltaképpen a „spekulatív logika” elnevezés. Hegel logikának nevezi Első Filozófiáját, minthogy ennek olyan szigorúan apriori, sőt előfeltevésmentes elméletnek kell lennie, amely elvonatkoztatástól és időtől. Spekulációnak nevezi azt a szemlélő gondolkodást, amely önmagát diszkurzívként artikulálja. A hegeli logika egyik eredménye, hogy nem áll elő benne *noësis* és *dianoia*, intuitív és diszkurzív gondolkodás maradandó különbsége, hanem hogy a tiszta, intuitív gondolkodás szükségképpen abban a különös diskurzusformában megy végbe, amelyet Hegel Platón után dialektikusnak nevez. Röviden: a spekuláció a diszkurzívan artikulált intellektuális szemlélet, diskurzusformája pedig a dialektika.

Itt újfent félreértések veszélye fenyeget. Nem téves a dialektikát a spekulatív logika módszerének nevezni, de ebből nem szabad arra következtetni, hogy a dialektika mindjárt a vállalkozás kezdetén háttérlogikai módszerünk lehet. A háttérlogika ekkor nem előfeltevészegény, hanem a lehető legdogmatikusabb volna. Hegel csomagolhatna, és visszaállhatna a dogmatikus metafizikusok sorába. A dialektika sokkal inkább az objektumlogika módszere. De az elején még ezt sem tudjuk, és nem is kell tudnunk. Mindez eredmény, mégpedig *A logika tudományának* végső eredménye. A módszer csak az „abszolút eszme” zárómeghatározása fényében értelmezhető. Ha azonban végül, ama abszolút eszmében az objektumlogika és a

háttérlogika teljes fedésbe kerülnek egymással, visszatekintve természetesen kijelenthetjük, hogy a dialektika kezdettől fogva a saját módszerünk is volt. De, mint említettük, amikor ezt a szerepet töltötte be, nem kellett róla tudnunk. Csak összezavart volna, és letéértett volna minket az argumentatív erényesség ösvényéről. Tehát szót se, kérem, a dialektikáról, mielőtt elérnénk a *Logika* utolsó fejezetét!

Gondolkodás és szemlélet egyezése a logikai kezdet tekintetében a következőképp világítható meg. Ha a tiszta szubjektumnak előfeltevésmentesen kell gondolkodnia, akkor a gondolati tartalomnak megkerülhetetlenül és vitathatatlan igazságként kell számára kínálkoznia. Megkerülhetetlen és vitathatatlan azonban egyedül az lehet, ami igazságigényeinkből a köztük lévő különbségektől történő elvonatkoztatás után megmarad: maga a tiszta lét (aminek az esete fennáll),¹⁹ amely minden általunk támasztott igazságigényünkben invariáns módon jelen van. E tiszta létől senki sem határolódhat el; aki ugyanis ezt teszi, ipso facto kimondatlanul mellette határozza el magát és ellentmond önmagának, amennyiben továbbra is minden lehetséges kijelentést tartalom közös nevezőjeként veszi igénybe. A háttérlogikában tehát a lét tényállásához a szokásos dolgok (*Sachen*) és tényállások minden meghatározottságától történő elvonatkoztatás révén jutunk el. Így kijelenthetjük, hogy az objektumlogika számára a lét meghatározatlan és megkerülhetetlen módon kínálkozik, sőt – megkerülhetetlensége okán – a szingulárisan közvetlen. Egy közvetlennek a gondolkodó megragadását viszont intellektuális szemléletnek nevezzük.

Még egy érv: a tiszta szubjektumnak – lehetséges alternatíváktól nem zavartatva – szigorúan előfeltevésmentesen kell gondolkodnia. Gondolkodásának tehát a kétértékűség, azaz a diskurzus szintje alá kell esnie; hiszen ahol két igazságérték kínálkozik, nem beszélhetünk szigorú értelemben megkerülhetetlenségről. A tiszta gondolkodás esetében így a következő érvényes: gondolkodás = szemlélet. A továbbiakban így megmagyarázható a tiszta gondolkodás, avagy szemlélet egyezése tárgyával, a tiszta léttel: a tárgy ez esetben azért nem létezhet a gondolkodás, illetve a szemlélet aktusától függetlenül, mert különben megjelenne a tévedés lehetősége és a kétértékűség. A tiszta lét tehát hume-i benyomás módjára viselkedik, de nem mint egy érzéki benyomás a sok közül, hanem mint szinguláris gondolati benyomás. A tiszta szubjektum elvész benne. (Nem kell elsíratnunk; a megfelelő időben újra kilép majd belőle egy másik formában.)

A hume-i érzéki benyomások és a hegeli gondolati benyomások egyfelől propozicionális tényállások, másfelől objektumok rendhagyó rétegződései. A tényállásoktól öröklük ama tulajdonságukat, hogy a gondolkodás, illetve az érzékelés tartalmaivá válhassanak, az objektumoktól pedig disztinktiv egzisztenciájukat. E benyomásokat ezért propozíció-előttés (*vorpropositionale*) tényállásoknak, vagy röviden ős-tényállásoknak nevezem. Két nemből léteznek: szenzorikus ős-tényállásokként (pl. a hume-i érzéki benyomások) és intelligibilis ős-tényállásokként (pl. a platóni ideák, de a hegeli gondolati meghatározottságok is). Figyelembe kell

¹⁹ Az eredetiben: „...*das reine (Der-Fall-)Sein selber...*“ (A ford. megjegyzése.)

azonban venni egy lényeges különbséget Hume és Hegel között: míg Hume a szenzorikus ős-tényállásokat ontológiai készpénznek veszi, Hegel addig hagyja az intelligibilis ős-tényállásokat egymás ellen a megsemmisülésig versengeni, míg végül az úgynevezett *fogalomban* a propozicionalitás győzedelmeskedhet.

E kis elkalandozás után térjünk vissza a tiszta léthez. A lét olyan ős-tényállás, amelyet nyomban kiszorít egy utód-tényállás. Ennyiben az objektumlogikai „teorémák” indexikális „mondatok”. A logikai kibontakozás egy bizonyos pontján érvényesek, majd rögtön ezután megcáfolódnak és elvesztik érvényességüket egy utód-teoréma javára. De hogy kerül egyáltalán sor logikai szukcesszióra? A tiszta lét minimalizmusa szükséges, de nem elégséges a logikum botanizálás nélküli utánrajzolásához. Ahhoz, hogy egy létre vonatkozó logikai kibontakozás elindulhasson, a lét mellett szükség vagy egy a léten végrehajtandó műveletre is. Ennek a műveletnek el kell vezetnie a léttől egy utód-tényállásig, majd tovább egy utód-utód-tényállásig stb., egészen addig, amíg el nem ér egy fixpontot. A lét utód-tényállása a nem-lét – a negativitás és a lét összekapcsolódása –, avagy a *keletkezés* (*Werden*). Tényszerűen tekintve tehát a spekulatív logikában a tagadás logikai alapművelete munkál, mégpedig megannyi változó alakban. A negáció különféle változatait persze szintén nem szabad botanizálva megszerezni, hanem egy egyszerű alapformából kiindulva, szigorú logikai kibontakozás során kell elsajátítani őket. Ez az alapforma egy ős-tényállás megsemmisítését jelenti egy utód-tényálláson keresztül. A logikai tér evolúciója ennyiben logikai elnyomástörténetként kezdődik. A kijelentéslogikai negációból kiindulva úgy jutunk a negáció alapformájához, ha elvonatkoztatunk a kijelentések, illetve a propozicionális tényállások predikatív struktúrájától. Erre az absztrakcióra azért van szükség, mert a tiszta lét semmilyen struktúrával nem rendelkezik, azaz ős-tényállás, mégpedig az elgondolható legegyszerűbb. Az ős-tényállásokról viszont elmondható, hogy fennállásuk (*Bestehen*) az egzisztenciájuk (*Existenz*). Így nem egzisztálhatnak a fenn-nem-állás módusában, és csak úgy értelmezhetők, ha és amíg ős-tényekként állnak fenn. A tévedés lehetősége itt nem jön szóba, s így a propozicionális negációé sem. Ezért az ős-tényállásokra vonatkozó negációnak eredendően a megsemmisítés formáját kell öltenie.

Ezek tehát azok a befektetések, amelyeket a teoretikus a tiszta gondolkodás prokurátoraként nem spórolhat meg a logika elején. Meg kell határoznia egy operandumot és egy operátort: a tiszta lét ős-tényállását mint operandumot, valamint az ős-tényállásokra kihelyezett negációt mint operátort. Csodával határos, hogy Hegelnek sikerül e minimális befektetéssel elméleti profitot termelnie, miközben az ellentmondás képezi a vállalkozás motorját. A logikai térként felfogott létet ugyanis egyáltalában nem lehet tagadni és megsemmisíteni. Így a nemlét, avagy keletkezés nem más, mint illékony önellentmondás, az önmegsemmisítés, amely a létet immár mint *meghatározott* létet, avagy *létezést* (*Dasein*) rehabilitálja, és így tovább.

Annak következményeként, hogy a vállalkozás motorja mindvégig az ellentmondás marad, a logikai tér egyetlen részlete, egyetlen fejlődési stádiuma sem menekülhet előle. Az ős-tényállások logikájának lényegét kimondó anaximandroszi

bölcsesség érvényes legalábbis a létlogikára: „Amikből keletkeznek a dolgok, azokba történik pusztulásuk is »szükségszerűen; mert büntetést és jóvátételt fizetnek egymásnak [a mindenkori elődjükön elkövetett] jogtalankodásaikért az Idő [ill. a logika] elrendelése szerint« [...].”²⁰

Ám a létlogika végén az anaximandroszi *apeiron* győzedelmeskedik: a meghatározatlan a negáció fixpontjaként a „mindenirányú ellentmondás”,²¹ illetve az „abszolút indifferencia”²² alakját ölti magára. A lét, avagy a logikai tér egy örök, maradandó, semmilyen későbbi kibontakozás által fel nem oldható (vagy elodázható) ellentmondásban tér meg önmagához; önmaga negációjaként mutatkozik meg.

A tiszta gondolkodás második köre, a lényeglogika, annak köszönhetően válik lehetségessé, hogy a lét önmagára vonatkozó negációját abszolút, létmentes (*seinsfrei*) tagadásként interpretáljuk. Fel kell adni az igazság, illetve a lét igényét. El kell ismerni, hogy az önmagára vonatkozó negációban a tiszta gondolkodás elveszíti kapcsolatát a valósággal – szakmaibb módon kifejezve: a létben való megalapozottságát –, úgyszólván önmagába zárul és abszolút, létmentes reflexióként kering önmagában.²³ Ebből születik meg a lényeglogika kiindulópontja. Bár az önellentmondás így még nem szűnik meg (ekkor ugyanis azonnal meg is állna a lényeglogikai kibontakozás), de egyelőre mérséklődik, mintha csak a reflexiónak egy állapota volna, s a reflexió ezen állapot miatt már nem volna képes többé az új, igaz – és vélelmezetten ellentmondásmentes – léthez, a lényeghez eljutni. Ám a lényeglogika további menete magát a lényegre „önmagára irányuló reflexióként”,²⁴ s ezzel együtt a lényegi létet közvetített közvetlenségként mutatja fel. Tehát a létlogika közvetlenje valójában az önmagára vonatkozó negáció eredménye. Mindösszesen e negáció marad elméleti befektetésül. Egyszersmind újra kapcsolatba lép a valósággal és „újra megalapozódik” a lényegben, amely ily módon *szubsztanciává* válik és oksági viszonyba, valamint „abszolút ellentmondásba”

²⁰ Lásd Kirk, G. S. – Raven, J. E. – Schofield, M.: *A preszókratikus filozófusok* (ford. Cziszter Kálmán és Steiger Kornél), Atlantisz Könyvkiadó, Bp., 1998, 183. Kapcsoló zárójelben a szerző szövegközi betoldásait olvashatjuk.

²¹ Lásd Hegel: *A logika tudománya I.* (ford. Szemere Samu), Akadémiai Kiadó, Bp., 1979, 349. (A ford. megjegyzése.)

²² Uo. 352. (A ford. megjegyzése.)

²³ Az önmagára vonatkozó megalapozatlan negáció az a gondolat, amely *per definitionem* önmaga tagadása: $n \leftrightarrow \sim(n) \leftrightarrow \sim(\sim(n)) \leftrightarrow \sim(\sim(\sim(n))) \leftrightarrow \dots \leftrightarrow \sim(\sim(\sim(\dots)))$. Közvetlen nyelvi módon negációjeleknek (és zárójeleknek) jobb felé végtelen soraként volna kifejezhető. Minthogy csak véges hosszúságú mondatokat tudunk megfogalmazni, szemantikai felértékeléssel segítünk magunkon, azaz az igazságpredikátummal és a nyelvre való nyelvi vonatkozással. Adott esetben egy *s* mondatban magára *s*-re vonatkoztatunk, és megvonjuk *s*-től az igazságot, amennyiben például azt mondjuk: „Ez a mondat nem igaz”. Röviden: a hazug-paradoxon az önmagára vonatkozó megalapozatlan negáció indirekt kifejezése a szemantikai felértékelés eszközeivel.

²⁴ Lásd Hegel: *A logika tudománya II.* (ford. Szemere Samu), Akadémiai Kiadó, Bp., 1979, 6. (A ford. megjegyzése.)

kerül, amely „a szubsztanciális *különbözőség* eredeti *egységét*” jeleníti meg;²⁵ egy olyan ellentmondásba, amely a szubsztancia kölcsönható működését a szubsztancia közreműködésével oldja fel. Mindez azzal az kedvező következménnyel jár, hogy a tiszta gondolkodás az átláthatatlanság és szükségszerűség körzetéből a fogalom logikájának tárgyát képező szabadság és az átlátható fogalom birodalmába emelkedik.

Ezzel megérkeztünk arra a pontra, amelyen exponálhatjuk a fogalom szabadságát és transzparenciáját a lényeg és a szubsztancia szükségszerűsége és átláthatatlansága ellenében. A logikai tér folyamata kétlépcsős logikai lebontásként fogható fel: lét és negáció eredeti logikai beruházásának (és az általuk létrehozott átláthatatlan és szükségszerű struktúrák) lebontásaként, illetve ezek tiszta nyereséggé történő átalakulásaként. Először, a lényeglogikába történő átmenet során, a közvetlen lét épül le, majd alakul át az önmagára vonatkozó negáció eredményévé. Ezek után, a fogalom logikájába történő átmenet során, a negáció művelete – amelyet *de facto* a kijelentéslogikából gyűjtöttünk be és adaptáltunk – épül le, majd alakul át művelet, operandum és eredmény azonosságává, a *fogalommá*. Ha valaki a negáció természete felől érdeklődik, most a kijelentéslogika helyett a *fogalom* átláthatósága felé igazíthatjuk útba; a fogalom felé, amely nem más, mint általánosság, önmagától való elkülönöződés (*Selbstbesonderung*) és egyediség egymásban történő ellentmondásmentes feloldódása. Így sikeres esetben a logikai tökéletesen transzparencissé válhatott volna önmagában, és olyan „fogalmi sémának” bizonyult volna, amelyik önmagával egyszerűsíti magát.

A hegeli logika sikere a konvencionálisabb metafizikai kísértletekre nézve azt jelentené, hogy ezek együttesen sem alkalmasak egy stabil és tartható elmélet kidolgozására. Ha a logikai tér kibontakozásának folyamatát itt-ott megállítjuk, hogy egy lehetséges ontológia kategóriáit kirakósdarabok módjára összegyűjtsük, mielőtt a kibontakozás a gondolatokban elérné fogalomlogikai célját, a logika menetében világossá válik, hogy e darabok éppoly kevéssé illeszthetők össze konzisztens elméletté, mint amennyire egy önmagában vett fejlődési fok alkalmas lehet egy konzisztens ontológia alapjául. A logika – már csak előrehaladásának erejénél fogva is – minden lehetséges ontológia szisztematikus kritikájának az igényével lép fel. De nem csak erről van szó. Mivel előrehaladása során a logika maradéktalanul lebontja és feloldja először a lét és a relatív, létre vonatkozó negativitás vélt struktúráit, azután az abszolút negativitás vélt struktúráit, egyet kell értenünk a Hans-Peter Falk által már régóta képviselt tézissel, miszerint a hegeli logika nem csak bizonyos ontológiákat illet kritikával, hanem – fogalomlogikaként – az egyáltalában vett ontologizálást. Épp ezért különösen igaz az, hogy maga a fogalomlogika nem valamiféle revíziós metafizika és nem is az abszolút eszme, illetve abszolút szellem nemstandard ontológiájának megalapozása.²⁶

²⁵ Uo. 180.

²⁶ Lásd bővebben Hans-Peter Falk: *Das Wissen in Hegels „Wissenschaft der Logik“*, Verlag Karl Alber, Freiburg / München, 1983.

De hogyan értsük akkor Hegel notórius megnyilvánulásait, miszerint a szubsztanciát, avagy az abszolútumot egyúttal szubjektumként, illetve szellemként is fel kell tudnunk fogni? Durván félreértette volna a saját elméletét, s vele saját magát? Ezt az értelmezési lehetőséget tiltja a méltányosság elve. Tehát mit mond ki az ontologizálás hegeli kritikája, és mit nem? Egyebek közt azt állítja, hogy a reális szilárd, átláthatatlan struktúrájának feldolgozása és bemutatása nem a filozófia, hanem a fizika és a különböző szaktudományok feladata – ugyanis a létnek és a negativitásnak az a vélelmezettén átlátszatlan struktúrája, amelyet a filozófiának a priori módon vizsgálnia kellene, logikai szempontból nem maradandó, hanem a fogalom transzparenciájába torkollik. Ha úgy tetszik, a dolgok rossz metafizikusok, és ebből következően megtévesztő játékot (*Vexierspiel*)²⁷ játszanak velünk, amint metafizikai szándékkal közeledünk hozzájuk. Egyszer például *tiszta partikulárek*, melyekhez általános tulajdonságok tapadnak, másszor meg épp ellenkezőleg, tulajdonságok vagy trópusok pusztá *kötegei*. Logikai kibontakozásuk még korábbi stádiumában egy létező valaminek az esetei voltak, azután megint csak önmaguk-másai, stb. Ennyiben az egymással vetélkedő metafizikai elméletek mindegyike illik rájuk (*trifft zu*); *igazak* annyiban, hogy „találók” („*zutreffend*”). De egy másik értelemen nem bizonyulnak igaznak. A metafizika ugyanis annak révén, amire egy metafizika ráillik, tudniillik saját tárgya révén, azonnal meg is cáfolódik, mivel maga a tárgy nem marad fenn, hanem meghatározott negációban feloldódik egy logikai utód-alakzat javára, amelynek egy konkurens metafizikára van szüksége, s ez így megy egészen a fogalom transzparenciájának eléréséig és az összes átlátszatlan metafizikai struktúra maradéktalan lebontásáig. Az ontologizálás kritikáját ennyiben maga a logikai folyamat végzi el, miközben persze a folyamat kivitelezőjére, a *zoon*

²⁷ A *Vexierspiel* magyarul nehezen visszaadható kifejezés, szemléletesebbé tételére a *Vexierbild* (képrejtvény), illetve *Kippbild* (kettős kép, „billenőkép”) kifejezésekhez fordulunk. A képrejtvények, kettős képek olyan többértelmű képek, amelyeken a részben elrejtett információ csak hosszas, intenzív szemlélés során válik felismerhetővé, mivel a körvonalak és a belső vonalak egybeesnek a kép „értelmezési homlokterében” látható ábrázolással. Lényegük épp e vibráló többértelműségben áll. A megfigyelőben csak akkor tudatosul, hogy képben valójában különféle alakok láthatók, amikor az érzékelés az egyik jelentésről mintegy „átkapcsol” a másikra – a szemlélő gyakran érzi úgy, hogy nem is ő az, aki ezt a „kapcsolót” működésbe hozza, hanem a képrejtvény jelentései mintegy „maguktól” billennek át egymásba. Ez az a jelenség, amelyet „az alaklélektan késő 19. századi kialakulása és filozófiai recepciója nyomán aspektusváltás néven ismerünk.” Varga Péter András: „*Mintha egy találóskép lenne...*” *Edmund Husserl késői filozófiájának módszertani és történeti megközelíthetőségéről*. In: Varga Péter András – Zuh Deodáth (szerk.): *Kortársunk, Husserl*, Eötvös Kiadó, Budapest, 2013, 89–114. A *Vexierspiel*ben tehát, amelyet a „dolgok” játszanak velünk, nincs stabil fogódzónk; gondolkodásunkban és nyelvünkben permanensen és reflektálatlanul „sodródunk” a valóság dialektikus áramlásával. A hegeli filozófia épp ezt a reflexiót igyekszik tudatosítani: ha úgy tetszik egy lehetőséget mutat „szembeúsni” az árral, vagy legalábbis tudatosan „úsni” benne; tőle elkülönülve *viszonyban* maradni vele, s e viszony rétegződésrendszerének sajátdinamikájában lépésről lépésre önmagunkra ismerni, s benne önmagunkat kiteljesíteni. (A ford. megjegyzése.)

logon ekhon-ra, mindvégig szükség van. E kritika azonban semmi esetre sem állítja, hogy a fogalom kevésbé volna reális annál, mint ami a tudományok tárgyát képezi. A fogalom sokkal inkább a legreálisabb (*das Allerrealste*), maga a logikai tér, másfelől azonban tökéletesen megérthető önmagából bármiféle saját szilárd struktúra nélkül, amely ugye már nem volna szigorúan megkerülhetetlen.

Mindazonáltal a logikai tér semmi esetre sem kész világok sokasága, hanem ténylegesen szellem és szubjektum. Ez azonban nem egy revíziós metafizika erős teorémája, hanem egy gyenge – majdhogynem a késő wittgenstein-i értelemben vett filozófiai – tézis: egyetlen tudomány sem képviseli vagy vitatja, és mindenki egyetért – vagy legalábbis egyet kellene értenie – vele.²⁸ Ugyanis mindössze egy nyilvánvaló tény, létezésünk tényét transzponálja a – transzparenssé vált – szükségszerűség (azaz a szabadság) modális hangnemébe. Semmi esetre sem állítja tehát, hogy a logikai tér egy velünk szemben álló szuperszjektum, vagy hogy homunkuluszokként vagyunk befogva a szürkeállományába. Sokkal inkább csak annyit mond, hogy a logikai tér a rajtunk és szövetséginken és intézményeinken keresztül vezető út szubjektuma. Egész egyszerűen nélkülözhetetlenek vagyunk a logikai (és mellékesen szólva a fizikai) tér számára; lényegét tekintve bennünk és általunk az, ami – nevezetesen szellem. A szaktudományok számára mindez nem azt a konzekvenciát hordozza, hogy egy metafizika kiegészíthetné vagy felülmúlhatná őket, hanem azt a kevésbé feltűnő következményt, hogy alapvetően nem juthatnak el egy végponthoz. Az átláthatatlanság birodalma, amely vizsgálódásaik tárgyát képezi, felderíthetetlen. A mindenség fizikai elmélete nem létezik.

Fordította: Krivánik Dániel

²⁸ „Ha a filozófiában *téziseket* akarnánk felállítani, úgy soha nem kerülhetne sor arra, hogy vitázzunk róluk, mivel mindenki egyetértene velük.” Wittgenstein, Ludwig: *Filozófiai vizsgálódások* (ford. Neumer Katalin, szerk. Adamik Lajos), Atlantisz Kiadó, Budapest, 1998, 83.